

نسخه‌ها و خط کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی

• میثم جوان بخت^۱

دانشجوی کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه شیراز

چکیده:

کتابخانه‌ی آستان شاهچراغ (ع) با ۴۴ سال قدمت یکی از کتابخانه‌های غنی در زمینه‌ی گردآوری نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی است. مقاله‌ی حاضر با هدف معرفی بخشی از نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه انجام شده است. پس از معرفی این بخش کتابخانه، تعدادی از نسخ خطی نفیس و منحصر به فرد این بخش نیز معرفی می‌شود تا راهگشای پژوهشگران، به‌ویژه پویندگان علوم دینی باشد.

واژگان کلیدی: کتابخانه‌ی آستان مقدس احمدی و محمدی (ع)، شاهچراغ، نسخ خطی، چاپ سنگی

کتابخانه شاهچراغ در گذر زمان

کتابخانه‌ی آستان مقدس احمدی و محمدی (ع)، هم‌زمان با ساخت بقعه و بارگاه حرم شریف احمد بن موسی و احداث مدرسه برای مرقد توسط تاشی خاتون در زاویه‌ی آن تأسیس و مجموعه‌ای ارزشمند به آن اهدا شد. (پورامید، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۶۶). اما کتابخانه‌ای که تاشی‌خاتون به تدریج با وقف قرآن و کتاب‌های دیگر فراهم ساخت، از آسیب روزگار محفوظ نماند و در اثر تهاجم و جنگ‌های پی در پی به کزات مورد دستبرد واقع شد (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۱، ب)

در آغاز سده‌ی دهم، پس از سال‌ها، به اهتمام سید جلال‌الدین محمد معروف به مجدالاشرف، متولی آستان احمد بن موسی (ع)، در ۱۳۲۵ ق. به‌منظور احیای رونق از دست‌رفته کتابخانه قدیم، مجموعه‌ای جدید شکل گرفت. وی که مردی فاضل و عارف بود، کتاب‌های بسیاری برای کتابخانه فراهم کرد و بر پشت جلد تمام آن‌ها کلمه «وقف» را مهر کرد. او علاوه بر تهیه‌ی کتب مزبور، رسالات و کتب تألیفی خود و کتاب‌هایی را که بر آن‌ها شرح یا حاشیه نوشته بود، به مجموعه افزود. در همان سال برای نخستین بار مصطفی مؤذن طبق فرمان رسمی که اکنون در موزه‌ی شاهچراغ موجود است، به کتابداری آستان مقدس احمدی منصوب شد. پس از وی به علت بی‌توجهی، بسیاری از کتاب‌ها پراکنده شد. تا اینکه در سال ۱۳۴۳ به همت برادران شریفی، متولیان وقت بقعه شاهچراغ، کتابخانه با قریب یک هزار جلد کتاب باقیمانده در حجره‌ای احیا و رسماً در ۲۴ آبان ۱۳۴۴ افتتاح شد. (پورامید، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۶۶).

با پیروزی انقلاب اسلامی و انتصاب حضرت آیت الله حاج سید محمد مهدی دستغیب به عنوان تولیت آستان مقدس احمدی و محمدی علیهماالسلام و عنایت ویژه ایشان به کتاب و کتابخانه و نیز ساخت غرفه‌های اطراف صحن مطهر، کتابخانه در طبقه‌ی دوم ضلع جنوبی حرم مطهر در فضایی وسیع‌تر و با امکانات بیشتر شروع به کار کرد و روز به روز شکوفاتر شد و به رشد خود ادامه داد. روند رشد کتابخانه تداوم یافت به طوری که، مجموعه کتابخانه در سال ۱۳۸۱ دارای ۲۵۰۵ جلد نسخه خطی، ۲۰۰۰ جلد کتاب چاپی و ۱۸۲۳ جلد نشریه شد (جوان بخت، ۱۳۸۸).

در پاسخ به نیازهای فرهنگی روزافزون مراجعان و زائران حرم حضرت شاهچراغ و به‌ویژه جوانان تحصیل کرده، دانش‌پژوهان و محققان، طرح احداث ساختمان جدید کتابخانه با معماری و فضای مناسب به همراه امکانات پیشرفته شکل گرفت و با همت تولیت محترم آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) ساختمان

جدید کتابخانه مرکزی در روز یکشنبه سوم آبان ماه سال ۱۳۸۸ - همزمان با سالروز ولادت احمد ابن موسی علیه السلام - در جوار حرم مطهر حضرت شاهچراغ (ع) در شهر شیراز افتتاح شد (دستغیب، ۱۳۸۸).

کتابخانه مرکزی آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) از بخش‌های متعدد و مختلفی همچون سالن‌های مطالعه مجزا برای آقایان و خانم‌ها و تالار پژوهش، تالار نشریات، بخش نشریات قدیمی، بخش‌های خدمات رایانه‌ای، بخش کتب چاپ سنگی، سربی، بخش نسخ خطی، بخش کودکان و... تشکیل یافته است. در این میان، بخش نشریات قدیمی و نسخ خطی و کتاب‌های چاپ سنگی دارای آثار فاخر و بسیار ارزشمندی است. در ادامه، به معرفی جامع و مبسوط این بخش از کتابخانه می‌پردازیم.

در این بخش، کتاب‌های خطی، چاپ سربی و سنگی در قسمت‌هایی مجزا از هم نگهداری می‌شود. این بخش از کتابخانه دربرگیرنده ۲۹۳۶ جلد نسخه خطی و ۳۰۰۰ نسخه چاپ سنگی به زبان‌های عربی و فارسی و ۸۵۰۰۰ عنوان مقاله است.

نسخ خطی:

از جمله اصلی‌ترین فعالیت‌های این بخش، علاوه بر تهیه نسخ خطی که به روش خریداری، اهدا و وقف صورت می‌گیرد، پاسخ‌گویی به نیازهای متقاضیان و مراجعان است. لازم به ذکر است که از کلیه نسخ خطی این کتابخانه عکس برداری و بر روی دیسک‌های چندمنظوره رقمی ذخیره شده است. فهرست آن‌ها نیز تهیه و تدوین شده است.

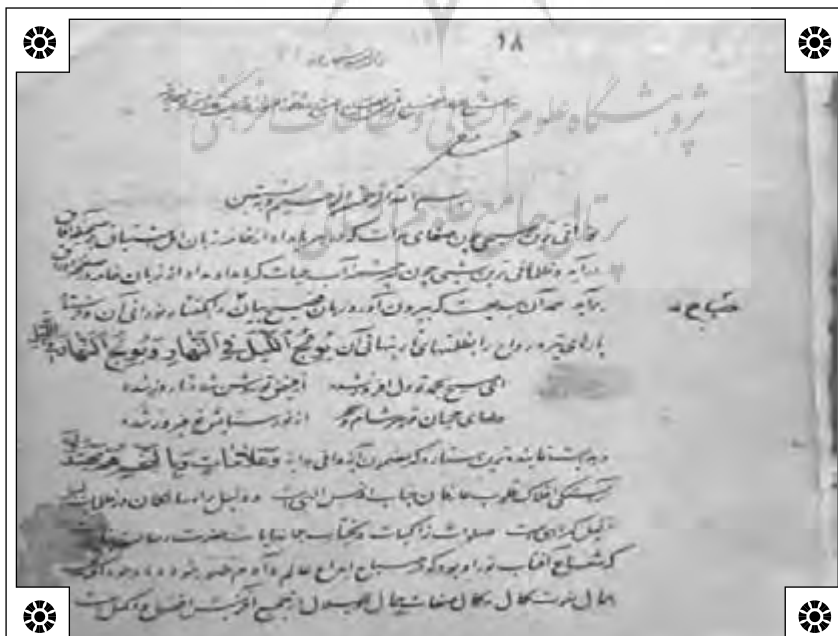
فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) تاکنون در ۳ جلد تدوین و چاپ شده که جلد اول و دوم به سال ۱۳۶۰، و جلد سوم آن به سال ۱۳۸۲ منتشر شده است. نگارنده این فهرست، محقق فاضل و کتاب‌شناس پژوهشگر مرحوم **علی نقی بهروزی** است. مرحوم علی نقی بهروزی با استفاده از

تجربیات عالمانه و گرانقدر چندین ساله خود در زمینه فهرست‌نویسی نسخ خطی، به فهرست کردن نسخ خطی این کتابخانه پرداخته و به‌حق در نوع و زمان خود بهترین و دقیق‌ترین فهرست‌ها را در معرض اندیشه و رؤیت محققین گذارده است. بدون شک این فهرست فی‌نفسه از مزایای متعددی برخوردار است، هم‌چنان‌که از دیدگاه هر فهرست‌نگار دیگر شاید نقاط ضعف و نقص نیز داشته باشد.

نخستین جلد از مجموعه ۳ جلدی فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) در نیمه اول سال ۱۳۶۰ توسط مرحوم علی نقی بهروزی که در آن زمان سرپرستی کتابخانه (از سال ۱۳۵۸ به بعد) را بر عهده داشتند تهیه و منتشر شد. اولین جلد این مجموعه فهرست برای تیمن و تبرک، به قرآن‌ها، تفسیرها و ادعیه اختصاص داده شده است. لازم به ذکر است که از میان ۲۵۰۵ نسخه خطی کتابخانه تعداد ۱۲۸۵ نسخه قرآن کامل و یا اجزاء قرآن است (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، کتابخانه، ۱۳۸۲). جلد دوم از این مجموعه فهرست در بیست و سوم دی ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شد. این جلد از فهرست شامل ۴ بخش است. که بخش اول آن حاوی فهرست کتب فقه، اصول، کلام، اخبار و احادیث و ادعیه و مطالب دینی است. بخش دوم آن فهرست کتبی در زمینه‌های موضوعی توحید و سلوک و عرفانی، تصوف و اخلاق؛ بخش سوم، منطق و فلسفه، حکمت و الهیات دینی و بخش چهارم، فهرست کتب طبی را در برمی‌گیرد. در تهیه این فهرست، کتب از نظر موضوعی تقسیم‌بندی شده و در معرفی کتاب‌ها، زبان و موضوع کتاب اصلی، شرح و حاشیه آن‌ها به‌طور مفصل ذکر شده است. در این فهرست همچنین شرح حال مؤلفین و شارحان و محشی‌ها، از منابع مختلف تهیه و در حاشیه صفحات قید شده است. کتاب دارای فهرست نام اشخاص، نام کتاب‌ها، و نام مکان‌ها نیز هست.

سومین جلد از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) در تابستان سال ۱۳۸۲ با تلاش محمد برکت چاپ و منتشر شد. این فهرست در ادامه دو جلد قبلی به معرفی ۶۹۱ نسخه که در جلد‌های قبل معرفی

صفحه اول مفتاح الفتوح و رموز الكنوز

صفحه اول مکتوب قطب الدین

کجوری است. در سال ۱۲۲۲ هجری قمری در شهر کجور از توابع مازندران متولد شد و برای ادامه تحصیلات به عتبات عزیمت کرد. در حدود سال ۱۲۵۰ هجری قمری در شهر مقدس کربلا اقامت گزید و از محضر پرفیض صاحب ضوابط بهره برد. پس از کسب درجه اجتهاد و بنا به درخواست مردم شیراز، در سال ۱۲۵۹ به شیراز هجرت نمود و بعد از نزدیک به ۳۵ سال تدریس، تألیف و رتق و فتق امور شرعی مردم در این شهر وفات یافت و در آرامگاه حافظیه دفن گردید. بر روی بسیاری از نسخ این مجموعه، شیخ محمد مهدی کجوری با خط خود به زبان عربی مطالبی در مورد انتقال این نسخه‌ها، بدین شرح: «قد انتقل هذا الكتاب المستطاب...» نوشته است (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، کتابخانه، ۱۳۸۲، ص ۱۳۳). مجموعه کتب اهدایی کتابخانه آستان شاهچراغ تا اردیبهشت ۱۳۸۰، ۲۸۸۸ جلد بوده است (پورامید، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶۶).

در بخش نسخ خطی کتابخانه، یک نفر کارشناس نسخه‌های خطی مشغول به کار است، که پس از بررسی و ارزش‌گذاری نسخ و خرید آن‌ها برای هر نسخه شناسنامه تهیه می‌کند. البته قسمت اعظم کتب این بخش، به کتابخانه اهدا شده است.

معرفی اجمالی تعدادی از نسخ خطی نفیس

قدیمی‌ترین کتابی که در این بخش نگهداری می‌شود، نسخه خطی «النهیه فی مجرد الفقه والفتوی» است. تاریخ تحریر این نسخه سنه ۶۵۷ ه.ق. است. این کتاب تألیف شیخ طوسی - شیخ الطایفه و کاتب آن ابراهیم بن حسن برقانی است. کتاب شامل یک دوره مختصر فقه است که در دو جلد تنظیم شده، جلد اول از طهاره است تا مکاسب و جلد دوم از متأخر است تا دیات و هر دو جلد در این مجلد کامل است. جلد مقوا با تیماج قهوه‌ای پاره و فرسوده و وصالی شده، عنوان‌ها با قلم درشت و مرکب مشک‌نوشته شده، بعضی برگ‌های آن افتاده که بعداً نوشته شده و به آن ملحق ساخته‌اند (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۱۵۰).

نشده‌اند، پرداخته است. در این فهرست مواردی که توضیح اضافه یا اختلافی در نسخه‌ها با فهرست عمومی مشاهده شده، ذکر شده است. کتاب دارای فهرست الفبایی کتاب‌های معرفی شده در مجموعه‌ها و فهرست پدیدآورندگان نیز هست.

نحوه استفاده مراجعان

از کلیه نسخ خطی موجود در کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) عکس‌برداری و بر روی دیسک‌های چند منظوره رقمی ذخیره شده است که به دو صورت زیر در اختیار مراجعه‌کنندگان قرار می‌گیرد:

۱- لوح فشرده، پرینت تمام یا بخشی از نسخه با تکمیل فرم تقاضا و پرداخت هزینه‌های اعلام شده. برای در اختیار داشتن لوح فشرده نسخ نفیس و کمیاب، موافقت و تأیید مدیریت کتابخانه ضروری است.

۲- اصل نسخه خطی در اختیار محقق قرار نمی‌گیرد. در موارد خاصی که نیاز به رؤیت بخش‌هایی از اصل نسخه محرز باشد، پس از تأیید و موافقت مدیریت، رؤیت نسخه منحصر در سالن مطالعه و با نظارت کارشناس اطلاع‌رسانی، مقدور است.

موضوعات نسخ خطی موجود در کتابخانه

کتاب‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان مقدس احمدی و محمدی در موضوعات مختلفی چون فقه و اصول، کلام، اخبار و احادیث، ادعیه و مطالب دینی، توحید و تصوف، سلوک و عرفان؛ اخلاق؛ منطق و فلسفه، حکمت و الهیات دینی و طبی و... است. که تعدادی از آن‌ها نسخه‌های نادر و کمیاب و با ارزش هستند.

نحوه تأمین کتب

بسیاری از مراکز فرهنگی و نیکوکاران، کتابخانه‌های شخصی و یا کتاب‌های خطی و چاپی خود را تقدیم آستان حضرت شاهچراغ کرده‌اند. از آن جمله می‌توان به کتابخانه مهدی کجوری (وفات - ۱۲۹۲ ه.ق) اشاره کرد. تعداد قابل توجهی از نسخه‌های موجود در کتابخانه، مجموعه‌های نوادگان مرحوم حاج شیخ محمد مهدی کجوری (متوفای ۱۲۹۳ هجری قمری است. وی فرزند شیخ حیدر علی

تفسیر الکشاف عن حقایق التنزیل

این تفسیر دو جلدی تألیف جار الله ابوالقاسم محمود ابن عمر ابن زمخشری است که جلد اول آن از ابتدای قرآن تا آخر سوره کهف را شامل است و چند برگ از اول این جلد افتاده و برگ آخر آن هم نصفه است. آیات قرآنی به خط درشت و ثلث نوشته شده است. جلد دوم تفسیر آن از ابتدای سوره مریم تا آخر قرآن را شامل است. آیات قرآنی بالای صفحات و تفسیر آن‌ها در متن صفحات نوشته شده است. تاریخ تحریر این تفسیر ربیع الآخر سال ۷۱۵ هـ ق و نام کتاب آن محمد ابن علی ابن احمد تبریزی است. جلد اول با مقوا با تیماج سرخ پاره و فرسوده، روی هر جلد سه تریج فشاری دیده می‌شود. اندازه جلد ۳۳/۵×۲۵، اندازه نوشته ۲۴×۱۸ عدد اوراق ۱۷۶ (ص ۳۵۱) عدد سطور مختلف، نوع خط نسخ نزدیک به ثلث نوع کاغذ نخودی کلفت برگ‌ها کهنه و پاره و فرسوده و وصالی شده متن کتاب به دو خط و توسط دو نفر نوشته شده است. جلد دوم مقوا با پارچه سبز، اندازه جلد ۳۴×۲۴/۵، اندازه نوشته ۲۲×۱۷ عدد اوراق ۲۸۶ (ص ۵۷۰)، عدد سطور ۲۹، نوع خط نسخ، کاغذ نخودی، برگ‌ها پاره و فرسوده و وصالی شده، سر سوره‌ها و برخی کلمات با شجره نوشته شده است (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۶۵).

قرآن به خط کوفی

این قسمتی از قرآن است که به خط کوفی نوشته شده و شامل آیاتی از سوره‌های سجده، احزاب، فاطر و تمام سوره سبأ است. سر سوره‌ها با آب طلا است، اعراب و علامات با جوهر سرخ نوشته شده، دایره بین آیه‌ها و علامات در حواشی مذهب است. جلد مقوا با کاغذ نارنجی و نقش و نوشته، اندازه جلد ۲۱×۱۷، اندازه نوشته ۱۵×۱۲، عدد اوراق ۷ (ص ۱۴)، عدد سطور ۱۸، برگ‌ها پاره و فرسوده و وصالی شده و نایلون گرفته شده است (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۱۱).

مکتوب قطب الدین

از دیگر کتاب‌های نفیس خطی این کتابخانه رساله و مقامات از عارف بزرگوار سید قطب الدین محمد نیری مشهور به قطب الدین، که او را سید قطب می‌گویند، مکتوب قطب الدین است. سید قطب که قطب سی و دوم از اقطاب سلسله جلیله ذهبیه است مقام شامخی در عرفان و کمالات دارد. وی شاعر، مؤلف و نویسنده است. این مکتوبی است به‌عنوان تذکار که وی به مرحوم آقا محمد هاشم درویش نوشته است.

آغاز این رساله با بسمله - الحمد لله و سلام علی عباد الذین اصطفی شروع شده و پایان با ان الله لایضییع اجر من احسن عملاً - تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۱۷۰ بید الفقیر الی الله الغنی مهر محمد الحسینی قطب الدین به پایان رسیده است. این رساله به فارسی است و در آخر آن نامه‌ای ضمیمه است که احتمال دارد به قلم ایشان نگاشته شده باشد. این ضمیمه رساله‌ی ۹ صفحه‌ای است که به خط نستعلیق نوشته شده است و تاریخ تحریر آن سال ۱۱۷۰ هجری قمری می‌باشد (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۲۸۹).

. صفحه اول مکتوب قطب الدین

مفتاح الفتوح و رموز الکنوز

یکی دیگر از آثار فاخر موجود در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان مقدس احمدی و محمدی (ع) مفتاح الفتوح و رموز الکنوز است که توسط محمد قطب الدین تألیف شده است که دعای صباح حضرت امیر را به فارسی ترجمه کرده است. در این نسخه خطی قبل از آغاز متن ترجمه، مقدمه‌ای بر آن نوشته

شده است. این نسخه اثری ۳۰ صفحه‌ای است که در آن متن دعا به خط نسخ درشت و ترجمه آن به خط نستعلیق و مرکب سرخ، اشعار فارسی به خط نستعلیق و مرکب سیاه نگاشته شده است. و به نظر می‌رسد که خط قطب الدین باشد. آغاز این رساله با بسمله و به نستعین نورانی‌ترین صبحی چون صفای مرآت... شروع شده و انجام آن با بطلباق المنقول من خطه روحی فداه علیه الف الف سلام الله؛ قابله مترجمه الفقیر الی الله الغنی مهر محمد الحسینی قطب الدین به پایان رسیده است (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۲۹۰).

صفحه اول مفتاح الفتوح و رموز الکنوز

تنبیها

این کتاب که شامل مختصری از اصول فقه است، مرحوم حاج علی اکبر نواب شیراز متخلص به «بسمل» برای فرزندش میرزا علی نوشته است و متضمن یک مقدمه و پنج باب و ده مقدمه و هشتاد تنبیه است.

آغاز این نسخه خطی با بسمله - الحمد لله رب العالمین... اما بعد چنین گوید اقل طلاب ابن علی بن محمد... شروع شده است و پایان آن با به تحصیل علوم و نشر مسائل مشغول گردد و نعم ماقال. بیت من این دلق ملمع را، بخواهم سوختن روزی که پیر می فروشانش بجای بر نمی‌گیرد پایان بخش کتاب است. جلد این کتاب تیماج مشکی است. این نسخه خطی ۱۴۴ صفحه دارد که به خط نسخ نگاشته شده است. (آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۲۱)

نشریات قدیمی

کتابخانه علاوه بر نسخه‌های خطی، آرشیوی غنی از نشریات و مجلات دوره قاجاریه و پهلوی را نیز در بر گرفته است. از جمله مجله آینده به صاحب امتیازی ایرج افشار منتشر شده در سال ۱۳۰۵ هجری شمسی، صوراسرافیل منتشر شده در سال ۱۳۲۵ هجری قمری، اخگر یومیه به صاحب امتیازی فتح الله وزیرزاده منتشر شده در سال ۱۳۰۷، رستاخیز به صاحب امتیازی عبدالله رازی منتشر شده در سال ۱۳۹۲ هجری شمسی، بهار منتشر شده در سال ۱۳۲۸ هجری قمری (قاجاریه)، آریین به صاحب امتیازی اعتماد التولیه دستگیر منتشر شده در سال ۱۳۳۳ هجری قمری، پارس، و... که همه مقالات مربوط به این نشریات و روزنامه‌ها نمایه‌سازی شده و مشتمل بر ۸۵۰۰۰ مدرک است.

منابع و مأخذ

آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع) (۱۳۶۰). فهرست کتب خطی. علی نقی بهروزی (گردآورنده). شیراز، آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع). ج ۱.
آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع) (۱۳۶۰). فهرست کتب خطی. علی نقی بهروزی (گردآورنده). شیراز، آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع). ج ۲.
آستان مقدس حضرت شاهچراغ (ع)، کتابخانه (۱۳۸۲). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه حضرت شاهچراغ (ع). محمد پرکت (همکار). شیراز، فلاح.
پورامید، فاطمه (۱۳۸۵). «کتابخانه شاه چراغ». دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع رسانی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ج ۲، صص ۱۳۶۵-۱۳۶۶.
جوان بخت، میثم (۱۳۸۸). «ساختن جدید کتابخانه مرکزی آستان مقدس احمدی و محمدی (شاهچراغ)». کتاب ماه کلیات، ش. ۱۴۴، ص ۱۱۳.
دستگیر، محمدحسن (۱۳۸۸). «گشایش کتابخانه جدید و موزه آستان مقدس». احمد ابن موسی: نشریه داخلی آستان مقدس احمدی و محمدی علیهما السلام، شماره ۹، آبان.

پی‌نوشت:

1. Javanbakht.meysam.370@gmail.com